

BORZSÁK ISTVÁN

A PISO-PER TANULSÁGAI

Az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb forrásgyarapodása, a Germanicus halála után bevádolt id. Cn. Piso perében a 20. év végén hozott senatusi határozat (*Senatus Consultum de Pisone Patre*) nemcsak Tacitus Annalesének (II. könyv) időrendjét segít rekonstruálni, hanem pozitív módon hozzájárul a történetíró olykor vitatott pártatlanságának elismertetéséhez (revindikálásához) is. Kiderült ugyanis, hogy a szóban forgó SC nem azt rögzítette, ami valóban történt, hanem azt, ahogyan a kormányzat a történeteket — hivatalos „tájékoztatás” címén — értelmezte: nem tárgyi-lagos beszámoló a 18–19. év közel-keleti bonyodalmairól, hanem hivatalosnak szánt vélemény-nyilvánítás, egyben a közvélemény manipulálása. Tacitus közléseiből *többet* tudhatunk meg: az író a senatusi jegyzőkönyvekből a védelem részéről feltárt tényeket is közölhette, vagy legalább is sejtethette. Így nemcsak az egykori politikai érdek juthatott szóhoz, hanem a vesztes fél igaza vagy tragikus tévedése is. A történetíró *pártatlanságra való törekvése* hathatósabbnak bizonyult, mint a Tiberius-korabeli testület politikai szándéka, így — kétezer év elmúltával — a közvélemény megtevésztése végeredményben mégsem járt sikerrel.

Már több ízben¹ felhívtuk a figyelmet a Werner Eck, A. Caballos és F. Fernández jóvoltából megismert dokumentumra, a Germanicus halála után bevádolt id. Cn. Piso perében 20 dec. 10-én hozott senatusi határozatra (*Senatus Consultum de Pisone Patre*; szövegét l. az American Journal of Philology 1999. évi különszámában, fordítását Ant. Tan. i. h. 286 skk.). Azóta a közrebocsátó W. Eck² ismételten visszatért a témára, legutóbb egy terjedelmes tanulmányban: „Die Täuschung der Öffentlichkeit — oder: Die Unparteilichkeit des Historikers Tacitus”.³ Tekintettel a váratlan lelet fontosságára és a hozzá kapcsolódó problémák sokaságára, indokoltnak éreztük a gyakorta vitatott tacitusi pártatlanság⁴ új szempontból történő megvilágításának ismertetését és az érdekes szerző eredményeinek alkalmi kiegészítését.

Nos ki akarta megtéveszteni a közvéleményt? Tacitus olvasói emlékeznek azokra a híresztelésekre, amelyek szerint a birodalom keleti tartományainak politi-

¹ Latomus 57 (1998) 658 sk., majd Ant. Tan. 44 (2000) 285 sk.

² Antike und Abendland 46 (2000) 190,1. és 191,6. j.

³ Uo. 190–206. l.

⁴ A régebbi irodalom összegezése: J. Vogt: Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers. Würzb. Stud. 9 (1936) 1 skk. = Wege der Forschung 97, 39 skk.

kai rendezésével megbízott Germanicus 19 október 10-én gyanús körülmények közt halt meg, és hogy ebben állítólag Pisonak, Syria provincia helytartójának is valamilyen szerepe lehetett. Hallottak Rómában a kiszemelt trónörökös és a császártól melléje rendelt *adiutor* közti áldatlan viszálykodásról is, valamint arról, hogy a Germanicustól kiutasított Piso — a trónörökös halála után — fegyveres erővel akart visszatérni a provinciába, vagyis majdhogynem polgárháborút robbantott ki a Közel-Keleten. Amikor a gyanúba fogott Piso — a császár bizalmas híve — 20 őszén visszatért Rómába, hogy tisztázza magát, Germanicus özvegye már jóval előbb hazavitte férje hamvait. A temetés egész Rómát megmozgatta, csak a császár és környezete mutatkozott tartózkodónak az országos gyászbán. (Ezt a tartózkodást Eck Lady Diana londoni búcsúztatásának körülményeivel hasonlítja össze.) Ilyen viharos közhangulatban zajlott a per, melynek során az állítólagos mérgezés alig került szóba, annál nyomatékosabban a polgárháborús kezdeményezés vádja. Ennek súlya alatt a vádlott nem várta meg elítéltetését, hanem még előbb önkézével vetett véget életének. A senatusi határozat szerint Piso nem kerülte volna el a halálbüntetést akkor sem, ha nem vág elébe az ítéletnek; vele együtt bevádolt feleségét, Plancinát, valamint fiát, az ifj. Pisót viszont — a császár, főleg azonban Livia közbenjárásának köszönhetőleg — felmentették.

Nagyjából így számol be az egész Rómát foglalkoztató ügyről a következő két-száz évben minden szerző (Velleius Paterculus, Suetonius, Cassius Dio), különös részletességgel Tacitus (az *Annales* II. és III. könyvében); így tartotta számon a nagy szenzációt az *Annales* első hat könyvének ismertté válása óta az újkori történetírás, és Tacitus drámai leírása nagyban hozzájárult Tiberius történeti értékelésének eltorzulásához is. A második *princeps* tacitusi portréján kedvükre tanulmányozhatták az olvasók a korlátlan hatalom káros kihatását uralkodóra és szolgálélekre egyaránt. Ehhez járult a szembeötlő ellentét a mogorva, kiismerhetetlen monarcha és a népszerű (*affabilis*) Germanicus (a „Lichtgestalt”) között, akinek az avatatlanok csak a rokonszenves vonásait tartották számon, míg bírálóját és antoniusi ambícióinak visszafogóját (Germanicus anyai ágon Antoniusnak volt az unokája!) féltékeny zsarnoknak bélyegezték. Tacitus látja a Germanicus-dráma szereplőinek erényeit és gyengéit, előadásán mégis átsüt az ellenszenv (Tiberius rovására), illetőleg a persze nem feltétlen elismerés⁵ (Germanicus javára). Nem hallgatja ugyan el a mérgezés vádjának megalapozatlanságát (III 12 és 14), az ügy ismertetését mégis az áldozat *megbosszulásával* zárja (III 19,2 *is finis fuit ulciscenda Germanici morte*), mintha az egész pert tulajdonképpen a trónörökös halála váltotta volna ki, és *talán* a császár keze is benne lett volna a vetélytársnak érzett Germanicus elemésztésében (uo.: ... *etiam secutis temporibus vario rumore iactata*).

Tacitus minderről mintegy száz évvel később, az előző száz év és a közvetlen múlt (a domitianusi „zsarnokság”) személyes tapasztalatainak birtokában számol be.

⁵ Vö. W. Edelmaier: Tacitus und die Gegner Roms. Heidelberg 1964, 148 skk.; l. még Dagma I 224 skk.

Nem vitás, hogy a principatus korai szakaszának történetét a *maga* nézőpontjából örökítette meg. Ritka szerencse, ha napjaink kutatója *hiteles* (egykorú) dokumentummal ütköztetheti az ókori történetíró előadását — mint például a lyoni tábla esetében.⁶

A ritka kivételként számon tartott lyoni táblának azóta — szerencsére — párja akadt a fentebb ismertetett senatusi határozatban (*SCPP*), amely a szóban forgó téma forrásainak helyzetét (Quellensituation) „alapvetően, sőt drámai módon” megváltoztatta (Eck, 193). Mint most már tudjuk, ez a nem közönséges dokumentum annak a *senatusconsultum*nak hivatalos változata, amellyel 20 decemberében a Germanicus állítólagos gyilkosa ellen indított per lezárult. De miért került sor ennek a dokumentumnak bizonyos helyeken történő kifüggesztésére? Hogy mindenki tudomást szerezhessen Germanicus Caesar „páratlan mértéktartásáról” (*de singulari moderatione*), illetőleg az id. Piso „bűneiről” (*de sceleribus Cn. Pisonis patris*), és hogy mindez megmaradjon az emberek emlékezetében: „es geht also um die Schaffung von Erinnerung, d.h. um Schaffung von Geschichte” (Eck, 195), — vagy ahogy Hérodotos kezdte: ὥς μὴ τὰ γενόμενα... τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται. A tartományi fővárosokban és a legio-táborokban ezért kellett az egész eljárás során született határozatokat egységes szöveggé szerkesztve ország-világ tudomására hozni. Mivel pedig ez korántsem volt szokásos (Eck, 196), érdemes odafigyelnünk: mi lehetett az illetékesek szándéka a birodalom egészére kiterjedő publikálással? Feltűnő, hogy a perbeli tényállás ismertetésében nyoma sincs holmi kétségnek, bizonytalanságnak, minden világos: Piso a császárral és Germanicusszal áll szemben; Tiberius és a vádlott kapcsolatairól szó sem esik, akárcsak Germanicus esetleges hatáskör-túllépéseiről; a trónörökös a *moderatio* és *patientia* megtestesülése, tisztára passzív, Piso „vadságának” (*feritas morum*) kiszolgáltatott szereplő, aki joggal mondta fel a barátságot *adiutor*-ának. Annál kimerítőbb az ellenfél bűneinek (*scelera*) lajstroma: a saját *imperium*-mal nem is rendelkező Piso nem akarta tudomásul venni, hogy Germanicus *különb* hatalommal volt felruházva, sőt úgy viselkedett, mintha mindenki *neki* volna alárendelve; a maga szakállára kezdett volna háborúzni a szomszédos államokkal; diplomáciai lépései is helytelenek voltak, sőt még vesztegetési botrányba is keveredett.

Legsúlyosabb vétke azonban az volt, hogy testvérháborút próbált előidézni, amikor csapatait Germanicus halála után római erők ellen vezényelte. Tacitus nem említi, hogy a *caesari* csapatok ellen fordulót a *Pisoniani* névvel illették; csak annyit ír Piso korrumpálódásáról (II 55,5), hogy *sermone vulgi* — nem *militum*.⁷ —

⁶ Ennek legutóbbi feldolgozásaként Eck (193,12. j.) *Miriam Griffin* cikkére hivatkozik: Claudius in Tac. Class. Rev. 84 (1990) 482 skk.; *G. Perl* újabb — alapos — tanulmánya (Die Rede des Kaisers Claudius für die Aufnahme römischer Bürger aus Gallia Comata in den Senat. Philologus 140 [1996] 114 skk.) ennél többet mond.

⁷ Vö. Ann. III 13,2, vagy korábbi: Hist. II 70,3. Más összefüggésben persze a *vulgus* nem pejoratív értelmű: Ann. II 82,3 (Germanicus gyászolói) vagy Agr. 41,3.

parens legionum haberetur. Mindehhez járul embertelen viselkedése Germanicus halálhírének hallatán: nem, hogy nem gyászolta, sőt továbbra is ádázul gyűlölködött; nemcsak a köteles tiszteletről feledkezett meg, de még az emberiség (*humanitas*) parancsáról is, *quae ultra mortem odia non patitur procedere*: veszett örömeiben hálaáldozatokat mutatott be, az állami gyász miatt bezárt templomokat kinyitatta,⁸ a halálhírt jelentő futárt pedig még meg is ajándékozta.

Ugyanakkor a Tacitus olvasóit nyilván befolyásoló, de csak sejtetett vádról — az állítólagos mérgezésről — a senatusi határozatban egy árva szót sem találunk. (Tacitus is csak a vádlók erőtlén állításairól, illetőleg a hiú vád szertefoszlásáról tesz — utólag — említést: III 14,1.) Elgondolkozhatunk a vádlottak közti különbségtételben is: míg az elsőrendű vádlott bűneit senki és semmi nem enyhíti, Plancinának és az ifj. Pisonak akadtak hathatós szószólói, és irányukban megnyilvánulhatott — meg is nyilvánult — az uralkodói kegy, a *humanitas* és a *clementia*. A senatus állásfoglalása világos: a birodalom javára — példás egyetértésben! — munkálkodó Tiberiusszal és Germanicusszal szemben Piso *mindkettejük* ellensége, akinek bűneire, közveszélyes áskálódására nincs mentség.

A senatus ezzel az állásfoglalásával *történelmet formált* (Eck, 199: so wurde am 10. Dezember des Jahres 20 n. Chr. Geschichte geschaffen), csak éppen nem azt rögzítette, ami valóban történt, hanem azt, ahogyan a magas testület a történeteket — a közvélemény és az utókor „tájékoztatásának” szándékával — értelmezte.

A *SCPP* szövegének ismeretében Tacitus beszámolóját más szemmel olvassuk és ma már nem érjük be pusztán az illető (20.) év annalista tételeinek kronológiai rendbetételével.⁹ Ugyancsak elgondolkozhatunk azon, hogy a véletlenül előkerült senatusi határozat mit *közl* és mi mindenről *hallgat*. Tacitus előadásában Piso kétes jellemű szereplő, aki küldetésének célját abban látja, hogy Germanicus ambícióit — a gyanakvó Tiberius elvárásainak megfelelően — fékezze, sőt hogy felesége közreműködésével esetleg őt magát is eltegye láb alól. Piso és Germanicus viszonyának megromlásáért az író a trónörökös környezetét teszi felelőssé. Nem vitás, hogy az emlékezetes egyiptomi turistakirándulás után (19-ben) Germanicus *illetéktelenül* intézkedett Piso provinciájában, hiszen azt a császár — feltehetőleg a trónörökös nem éppen sikeres germaniai ténykedése¹⁰ miatt — kifejezetten az *adiutor* gondjaira bízta. A *SCPP* nem tér ki arra, hogy Germanicus 18 tavaszán Piso egységeit Arméniába rendelte ugyan, de a helytartó elszabotálta a parancs teljesítését, — ami elképzelhetetlen Tiberius ellenkező utasítása nélkül. A viszony a két prótagonista között 19 nyarán mérgesedett el végképp, amikor Germanicus a melléje rendelt *adiutor*-t

⁸ Bezzeg a szeretett Germanicus felépülésében reménykedők Rómában *másért* törnek fel a templomok kapuit (Ann. II 82,4 *moluntur templorum fores*)!

⁹ L. A. J. Woodman és R. H. Martin kommentárját az Ann. III. könyvéhez (Cambridge 1996, 67 skk.) a *SCPP* felfedezésének jelentőségéről és a tacitusi időrenddel kapcsolatban mutatkozó „súlyos kétségekről”. A *SCPP* keltezésének kérdéséről l. Eck: 203,58. j.

¹⁰ Vö. W. Edelmaier: i. m. 148 skk.

kitiltotta a provinciából, ami bizony a *princeps* szándékainak félreértését vagy opponálását jelentette. Piso távozását kétségtelenül Germanicus idézte elő, de ezt a *SCPP* nem említi, sőt a provincia elhagyásának, illetőleg visszaszerzési kísérletének következményeit minősíti Piso legsúlyosabb vétkének, amennyiben ez a fegyveresen megkísérelt visszatérés *polgárháborút* jelentett, amit Tiberius természetesen nem tűrhetett. A különben körültekintő és tapasztalt Piso ebben az esetben hibásan — jóvátehetetlenül — mérte fel a helyzetet. *Hinc illae lacrimae...*

A *SCPP* tehát Pisót tünteti fel a polgárháborús bonyodalom előidézőjének. A valódi tényállás átszíneződik benne: az elvetemült személy gyászolás és együttérzés helyett „a jóságos és kegyes atyának” becsmérő írást (*libellus*) merészelt küldeni, amelynek tartalmára Tacitus szavaiból következtethetünk (II 78,1 *seque pulsum, ut locus rebus novis patefieret*;¹¹ vagyis Piso azzal vádolta Germanicust, amivel majd a perben őt fogják vádolni, III 13,2: *obiecere... rerum novarum studio vulgus militum conrupisse*). Eck itt (202) párhuzamként ismét az 1997. év londoni közhangulatára hivatkozik, „als es fast gefährlich war, kritisch von Lady Dianas teurer Extravaganz zu sprechen”. Hasonló lehetett a helyzet a per tárgyalásakor Rómában is: Piso — feltehetőleg tényszerű — jelentését sokan érezték a népszerű trónörökös bemocskolásának.

Pedig Pisónak sok mindenben bizonyára igaza lehetett. Germanicus akárhány gesztusával hozzájárult a helyzet kiéleződéséhez; illetékességének határait — akár Pisóval, de még uralkodó nagybátyjával szemben is — nem egyszer tudatosan áthágta. Gondoljunk csak egyiptomi látogatására (Ann. II 59,2): *Tiberius acerrime increpuit, quod contra instituta Augusti non sponte principis Alexandriam introisset*, — nem kérte ki előzőleg az uralkodó hozzájárulását. Az elődje politikáját töretlenül folytató Tiberius okkal rendelt *adiutor*-t unokaöccse mellé — Piso személyében. Germanicust is okkal lehetett volna bírálni meggondolatlan lépései miatt, — „ha meg nem hal, és Piso erőszakkal vissza nem tér provinciájába”. Így azonban az addig érvényes koordináták teljességgel eltolódtak. A halottat nem lehetett többé nyilvánosan bírálni, Tiberius pedig kénytelen volt megbízottját politikai megfontolásból ejteni, mivel a polgárháború az uralkodói hatalom alapját érintette. (Eck, 202 sk.)

Ha most elgondoljuk, hogy milyen izgalommal kísérte Róma (III 11,2 *arrecta omni civitate*) Piso vontatott hazatérte után a per lefolyását, és hogyan fogadhatták a császár gondosan mérlegelt felszólalását (III 12,1 *orationem meditato temperamento*), annak is sokatmondó befejezését (12,7 *nemo maestitiam meam spectet, nec si qua in nos adversa finguntur*), akkor az *oratio recta* sejthető átfogalmazásából is kiérezzük az uralkodó személyét is érintő híresztelések súlyát, amelynek *másra* való áthárítását a politika kegyetlenül megkövetelte. Meg kellett mutatni, hogy igenis megbosszulták a közkedvelt Germanicus halálát; az uralkodó és a kijelölt utód közt

¹¹ F. R. D. Goodyear az Ann. II. könyvéhez írott kommentárjában (Cambridge 1981) józan tárgyilagossággal magyarázza a tacitusi szöveget (202 skk.).

sohasem volt nézeteltérés; ha Piso Germanicus ellenségének bizonyult, akkor a császárnak sem bizalmasa, hanem nyilván ellensége; ha az apa nem gyászolja oly látványosan fia halálát, mint ahogy a köznép elvárná, az nem az érzéketlenség vagy éppen a megkönnyebbülés jele, hanem a csapás elviselhetetlenségét példázza, *azért* nem mutatkozik a nyilvánosság előtt stb., — vagyis szép szavakkal el kellett kendőzni a nehezen tagadható ellentmondásokat.

A birodalmi politika kívánalmainak megfelelő dokumentum természetesen nem tárgyilagos beszámoló a közel-keleti bonyodalmak kezeléséről, hanem hivatalos véleménynyilvánítás, egyben a közvélemény manipulálása. A *SCPP* nem azt a célt szolgálta, hogy nyilvánosság elé tárása után az emberek ítéletet formáljanak a történetekről, hanem félreérthetetlen közleményt olvashattak arról, hogyan kell értelmezni mindazt, ami a távoli provinciákban és Rómában történt.

Most visszatérhetünk a bevezetőben felvetett kérdésre: ki akarta megtevesztetni a közvéleményt? Cassius Dio a princepsi rendszer kezdeti időszakának krónikájában (LIII 19) beszámol a császárkori történetírók fő gondjáról: arról, hogy nem áll módjukban a hivatalos közlések igazságtartalmáról megbizonyosodniuk. Ez nem annyit jelent, hogy a közlések egyáltalán nincsenek összhangban a tényekkel, csak annyit, hogy a közvéleményt politikai okokból bármikor meg lehetett tévesztetni. Mennyiben érinti ez a felismerés a szóban forgó ügy — és a tacitusi „*sine ira et studio*” — megítélésének kérdését? Az adott esetben egybevetethetjük Tacitus szokatlanul részletes előadását a hivatalos közleménnyel, és így közvetlenül érzékelhetjük a *SCPP* féligazságait (*Halbwahrheiten*), kihagyásait (*Auslassungen*) és hamisításait (*Verfälschungen*), mindazt, amit Tiberius a dokumentum végén saját aláírásával hitelesített: *manu mea scripsi*.

W. Eck tanulmánya még egyéb felismeréssel is gazdagítja Tacitusról megszerezhető tudásunkat: Honnan merítette az író a *SCPP* közléseihez képest megállapítható többlettudását? A per lezárása után a Piso *mellett* szóló tények nyilván nem kerülhettek be a Germanicusszal rokon uralkodók korának historiográfiájába, szó sem lehetett a „Lichtgestalt” tündöklő hírének bármi csekély elhomályosításáról.¹² Most igazolódott az a nem új, de legutóbb különösen Ronald Syme-től meggyőző erővel képviselt tétel, hogy Tacitus igenis rendszeresen betekintett a senatusi jegyzőkönyvekbe, és így azokban olvashatta nemcsak Tiberius diplomatikus felszólalását vagy az indulatos vádbeszédeket, hanem a védelem tényfeltárásait, valamint a Plancina és az ifj. Piso felmentésére irányuló császári közbenjárások dokumentumait is. Így nemcsak a száz évvel korábbi politikai érdek juthatott szóhoz — majdnem *sine ira et studio!* — drámai előadásában, hanem a vesztes fél igaza vagy tragikus tévedése is. Mivel pedig az utókor ma már Tacitus évkönyvei *mellett* a Piso-per lezárásaként született senatusi határozatot is tanulmányozhatja, a történetíró pártatlanságra való *törekvése* hathatósabbnak bizonyult, mint a Tiberius-korabeli testület politikai szándéka. „Die Täuschung der Öffentlichkeit fand nicht statt.” (Eck, 206.)

¹² Vö. Dagma I 224 skk.

SUMMARY

The resolution, passed by the senate at the end of year 20 in the action of Cn. Piso Sen., accused after the death of Germanicus (*Senatusconsultum de Pisone patre*) and representing one of the most important source-growths, helps to reconstruct not only the chronology of Tacitus' *Annales* (Book II), but it positively contributes also to have the sometimes debated impartiality of the historian recognized. It became namely clear that the SC in question fixed not that what really happened, but the regime interpreted the happenings under the pretext of official "information". Therefore, it does not represent an objective report about the near-eastern complications of the years 18—19, but it is the expression of an opinion, intended to be official and at the same time a manipulation of the public opinion. We learn more from the communications of Tacitus: the historian could also communicate the facts, cleared up by the defence or at least he could suggest them. Thus, it was not only the former political interest which could be expressed but even the truth or the tragic mistake of the defeated party. The striving of the historian after impartiality proved to be more effective than the political intention of the administration functioning in the Tiberian Age. Thus, after all, the deception of the public opinion did not meet with success even after 2000 years have been passed.